

STARE CRKVE U OKOLICI PULE (I.)

Uvod

U prošlom smo napisu utvrdili da je Pula kao važan antički grad bila prepuna starokršćanskih crkava, ali su mnoge uništene tijekom burnog razdoblja preuređenja i građenja kada je taj grad sredinom 19. st. postao glavna austrijska pomorska luka. No i cijelo je područje plodnoga pulskog agera, tzv. Puljštine, koji je zauzimao cijelo područje južne Istre, od Linskoga kanala do Raškoga zaljeva, bilo ispunjeno brojnim starijim crkvama. U ovom smo napisu ponajprije obradili crkve koje su bile u neposrednoj gradskoj blizini. No i ovdje su, valjda zbog mnoštva crkava i brojnih epidemija što su harale cijelim područjem, mnoge crkve nestale ili su sačuvane u neznatnim tragovima.

OLD CHURCHES NEAR PULA

The fertile surroundings of the town of Pula abound in old churches, mostly dating back to early-Christian times. However, very few of these churches have been preserved in their initial form, and some were razed to the ground so that not even the smallest traces of these churches can now be found. It is nevertheless quite odd, particularly in the light of the fact that these churches had been thoroughly investigated, in most cases during the Austro-Hungarian monarchy. But, as they had not been protected, they were in the meantime completely overgrown with dense vegetation, or destroyed as a result of human negligence. That is why just a few of these churches are now functional in this area that actually abounds in early Christian, pre-Romanesque and early Romanesque churches. The churches spared from destruction were in most cases thoroughly renovated, such as the Church of St. Justin and the Church of the Immaculate Conception in Galizana or the Church of St. Eliseus in Fažana. We should also mention impressive remains of some of the big churches, such as the St. Mary Church on Brijuni.

Crkve u neposrednoj blizini grada

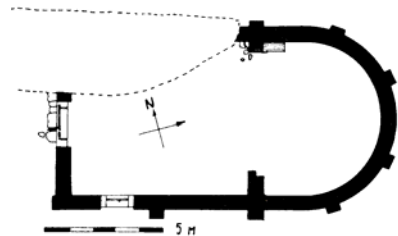
Sv. Nikola pokraj Banjola

U zaljevu Kanalići pokraj Banjola smještenom približno 5 km južno od

Pule, čije ime upućuje na vjerojatno postojanje negdašnjega rimskoga kupališta, pronađeni su i djelomično istraženi ruševni ostatci kapele Sv. Nikole. Riječ je o crkvi srednje ve-

Položaj crkava na satelitskoj snimci

Tlocrt crkve Sv. Nikole pokraj Banjola

ličine (13,5 x 7,7 m) s polukružnom apsidom na koju se izravno nadovezuju zidovi dvoranske crkve. S vanjske su strane zidovi po cijeloj dužini ojačani lezenama, a s unutrašnje su strane bili uočljivi tragovi oltarne pregrade. Prema ostacima nije se moglo ništa zaključiti o položaju prozora, ali su otkriveni tragovi relativno širokih vrata sa zapadne i jugozapadne strane. Kako je veći dio crkve sa sjeverozapadne strane bio potpuno uništen, ne zna se jesu li tu postojale prigradnje, ali ih nije bilo u prostoru oko svetišta. Možda

Crtež ostataka crkve Sv. Nikole u zaljevu Kanalići pokraj Banjola

je crkva imala i predvorje (narteks) iako je to prema tlocrtu i crtežu teško zaključiti. Orijentacija je crkve inače pravilna, s laganim otklonom prema sjeveroistoku.

Crkve koje se izravno nadovezuju na apsidu pojavljuju se vrlo rano, još u 4. i 5. st. (u Saloni na grobljanskim kapelama u Manastirinama,

Poreču i Teurniji u Koruškoj u Austriji). Sličan je slučaj i s ukrasnim lezenama koje se pronalaze u 6. st. Ipak nedostatak bilo kakvih ostataka podnog mozaika navodi na zaključak da je crkva bila izgrađena nakon avaroslavenskih prodora, dok na 8. st. upućuju ulomci zemljanog posuđa iskopani ispod nepravilnih kamenih ploča u crkvenoj apsidi. Na to razdoblje upućuju i dva četvrtasta kapitela stupova koji su s pilonima nosili trijumfalni luk apsidnog otvora.

O crkvi nije bilo gotovo nikakvih pisanih tragova, a tek započeta arheološka istraživanja ipak su upućivala na razdoblje bizantske vladavine u Istri koja je bila važna spona između kasnoantičke i karolinške kulture i određena priprema za svestrano djelovanje benediktinaca koji će u stoljećima što slijede biti nositelji glavnoga privrednoga i kulturnog života [1].

Crkvicu je 1954. istraživao Branko Marušić i, kako se čini, ostatci nisu ni konzervirani ni zaštićeni. Poslije, koliko se zna, nitko tu crkvu nije istraživao. Uostalom teško da će i

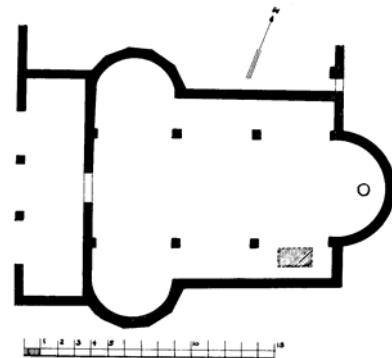
moći jer ni nakon detaljne pretrage nismo uspjeli pronaći nikakve tragove iako smo imali relativno precizne upute jednoga ribara koji je tvrdio da su ti ostatci otkopani na njegovu negdašnjem zemljištu. Osim toga, u uvali su izgrađene mnoge kuće i probijeni novi putovi, a na obali je nasuto mnogo zemljanoga i kamenog materijala. Stoga je sasvim moguće da su i ostatci crkve nasuti ili uništeni pa će eventualna buduća istraživanja, ako ih i bude, biti više istraživačka negoli revizijska.

Sv. Hermagora u Samagheru

Grobljansku je baziliku Sv. Hermagore (često se naziva i Mohor) u Samagheru pokraj Štinjana, kako svugdje piše, istraživao 1906. neumorni povjesničar, arheolog i konzervator Anton Gnirs (1873.-1933.). Taj je sudetski Nijemac studirao u Pragu, a u Puli je djelovao od 1899., najprije kao gimnazijski profesor, a od 1901. do 1915. odnosno 1918. i kao kustos arheološke zbirke i konzervator. Njegova su arheološka istraživanja i radovi što ih je o tome napisao i danas nezaobilazni za mnoge lokalitete, posebno u Puli i okolici, a nažalost ponekad i jedini.

Sv. Hermagor ili Hermagora (tal. Sant Ermagora) zaštitnik je Akvileje (umro oko 70.) i prema legendi prvi biskup kojega je ustoličio Sv. Marko Evanđelist. No upitno je i njegovo postojanje, a ako je stvarna ličnost vjerojatno se radi o iskrivljenom

imenu panonskog mučenika Hermogena, svećenika iz Singidunuma (Beograda) koji je stradao 304. u Dioklecijanovim progonima zajedno s đakonom Fortunatom. Uostalom obojici su posvećene mnoge župe i crkve, primjerice u nas u Gerovu u Gorskom kotaru. Relikvije su im pred rušilačkim avarskim i slavenskih prodorima sklonjene u Carigrad, a poslije su dospjele u Akvileju, baš kao i ostatci Sv. Anastazije u Zadar [2].

Tlocrt crkve Sv. Hermagora u pulskoj ulici Samagher

Procijenjeno je da je trobrodna bazilika Sv. Hermagore građena oko 500. i da je jedan od primjera novih strujanja u graditeljstvu na sjevernojadranskom prostoru prije bizantskog osvajanja (538.). Specifičan raspored prostora u tlocrtu tvori neobičnu „trolisnu“ crkvu kojoj su bočne apside izdvojene od glavne i nalaze se pokraj ulaza. Apsida je sa svetištem izbočena, a izvana poligonalna, što upućuje na veze s Ravennom gdje su se slične crkve gradile u 4. i 5. st. Brodovi su crkve bili odvojeni parom stupova, ispred pročelja u cijeloj je dužini bio trijem s dva ulaza, a sa sjeverne su strane uz glavnu apsidu prema tlocrtu bile neke prigradnje, vjerojatno pastoforije. Pronađeni kameni fragmenti (baze stupova, kapiteli stupića, dijelovi oltarne pregrede...) svjedoče o velikoj umješnosti kipara i graditelja. Ispred crkve su pronađeni i grobovi, od kojih su neki bili iskopani u kamenu.

Uzdužna je os crkve otklonjena prema sjeveru dvadesetak stupnjeva,

što odgovara položaju sunčeva izlaska na dan Sv. Hermagore 20. srpnja [1]. No sasvim se sigurno radi o nagađanjima jer se u Akvileji taj svetac slavi 12. srpnja, a u spomenutom Gerovu 21. kolovoza. Uostalom teško da se i u Akvileji za gradnje pulske crkve uopće štovao Sv. Hermagor.

Crkva je osim po neobičnom tlocrtu poznata po relikvijaru od slonove kosti, izrađenom u Rimu oko 440., koji je Gnirs pronašao ispod crkvenog oltara. To je nesumnjivo jedan od najpoznatijih i najspominjanijih primjera ranokršćanske umjetnosti. Čuva se u Arheološkom muzeju u Veneciji, a reljefi prikazuju mnoge poznate kršćanske motive popularne u ranom kršćanstvu. Na poklopcu je motiv *Traditio legis* (Krist predaje svitak zakona i vlast Sv. Petru), na prednjoj Kristova apoteoza (proglašavanje božanstvom) na Maslinskoj gori, na desnoj Kristovo krštenje u Jordanu, na lijevoj Kristovo prikazanje u Hramu, a na stražnjoj Petrov grob u crkvi Sv. Petra u Rimu, najstariji poznati likovni prikaz te vaticanske crkve iz Konstantinova doba [1], [2].

Relikvijar od slonovače iz crkve Sv. Hermagora

No sve se nabrojeno temelji na Gnirsovim napisima¹. Svi koji pišu o toj poznatoj crkvi pretiskuju i njegov tlocrt i njegovu naznaku da se nalazi „u Samageru kraj Štinjana pokraj

¹ Gnirs, A.: La basilica ed il reliquario di Samagher presso Pula, *Atti e Memorie della Archeologia e storia patria*, 20 (1908.), Poreč

Pule“ (Šonje piše i o Sv. Mohoru iz Smagera [3]). Neki još navode da se nalazi pokraj ulice Vallelunga kako se zove i Vela draga na sjevernoj strani pulskoga zaljeva. Štinjan je danas prigradsko pulsko naselje u kojem nitko pojma nema gdje je Samager, a to ne znaju ni na vrlo dugoj Vallelungi. Tek smo slučajno, istražujući na planu grada Pule položaje sadašnjih i bivših otoka, uočili da se iznad vojnih položaja u Veloj dragi nalazi mala ulica Samagher, nešto južnije od Velog vrha i sjeverozapadno od gradskog groblja Monteghiro. Doduše ta se uličica zaista naslanja na Vallelungu, ali na njezinu istočnom kraju i bliže je, primjerice, Areni nego središtu Štinjana. Nema sumnje da se radi o položaju negdašnje crkve, baš kao što je sasvim razumljivo da je naziv vremenom nastao iz imena crkve Sv. Hermagora.

Obišli smo cijelu ulicu načičkanu raskošnim obiteljskim kućama i na njezinu vrhu s desne strane pronašli jednu kamenoklesarsku radionicu. Kako su se crkve uglavnom gradile na vrhu, nekako se čini da bi to mogao biti položaj Sv. Hermagora. Štoviše u dvorištu smo uočili manju hrpu staroga kamena s tragovima klesanja. Iako su to samo neutemeljena nagađanja, ipak je pomalo tužno da su svi mnogobrojni autori koji su pisali o toj zanimljivoj pulskoj crkvi propustili da je barem pokušaju locirati. A još je tužnija činjenica da se uopće ne zna kada su, kako i zašto uništeni njezini ostaci.

Ostale crkve

Uokolo Pule, posebno na njezinu istočnom i sjeveroistočnom dijelu, ima mogućih ostatak starih crkava, posebno i stoga što je to područje bilo iznimno gusto naseljeno još iz predrimskih i rimskih vremena. Mnoga su naselja u srednjem vijeku potpuno opustjela, a mnogima se ni imena ne zna. Tako se pokraj Pule, na brežuljku sjeverno od raskrižja

ceste za Rijeku i Valturu, nalazilo srednjovjekovno naselje Beller u čijem je sastavu bila jednobrodna kapela relativno nepoznatog sveca Sv. Laura iz 7. st. Ta je crkva potpuno nestala jer je 1941. izgorjela u vapnenici i time je uništen jedan značajan, ali nedovoljno proučen spomenik ranoga srednjovjekovnoga graditeljstva. Bila je to, dakako u znatno skromnijoj izvedbi, crkva koja je dijelom oponašala troapsidni završetak Eufrazijeve bazilike u Poreču, s jednom istaknutom i dvije manje upisane apside. Antička se tradicija građenja u toj crkvi očitovala u podu od opeka (tipa „riblja kost“) i kamenih spolija u glavnom i pobočnim oltarima. Čini se da od te crkve, osim opisa, nisu sačuvani nikakvi crteži ni fotografije [1].

U desetak kilometara udaljenoj Marčani, koja je bila gusto naseljena u prapovijesti, antici i srednjem vijeku, a koja je opustjela u 15. st., pa naseljena grčkim i dalmatinskim kolonistima u bijegu pred Osmanlijama, pronađen je plutej oltarne pregrade, ukrašen troprutim pleterom. I u mnogo bližu Lobariku (koja se u pisanim izvorima kao Ravaricum spominje 1150.), također napuštenu zbog bolesti i ratova, planski su doseljavani novi stanovnici iz Dalmacije u 16. i 17. st. Tamo su ruševine starog naselja pronađene u šumi nedaleko današnjeg naselja. Otkriveni su brojni ostaci kamenih spomenika sakralne namjene, a mnogi su uzidani u novu crkvu Sv. Flora (Florijana), u pojedine kuće ili u grobljanski zid. Dio je fragmenata pohranjen i u Arheološkom muzeju Istre u Puli. Prema pronađenim ostacima čini se da je u negdašnjem naselju u 8. st. (možda i prije) postojala jednobrodna kapelica koja je u 9. ili 10. st. temeljito obnovljena. Do znatnih je promjena došlo krajem 11. st. kada je crkva pretvorena u trobrodnu ranoromaničku baziliku. Na to upućuju pronađeni kapiteli te pluteji sa simbolima evanđelista i likom Krista.

Crkva Sv. Flora

Još bliže Puli, blizu Šišana (poznato u pisanim izvorima iz 990.), na lokalitetu Sv. Stjepan pronađene su ruševine antičkoga i srednjovjekovnog naselja s mnogobrojnim graditeljskim ostacima te dijelovima sarkofaga i natpisa. Svojedobno je nakon rušenja jedne kuće i u mjestu pronađena s obje strane ukrašena ploča oltarne pregrade. Procijenjeno je da je jedna površina obrađena u 6. st, a da je ploča ponovno uporabljena u 9. i 10. st. Obližnji se Ližnjan, inače općinsko središte, naziva prema rimskom rodovskom imenu Licinius, a u pisanim izvorima prvi

put 1149. kao Lisianum. Istočno od naselja nalazi se crkvica Blažene Djevice Marije od Kuj, nepravilna tlocrta i s pravokutnom apsidom. Ta je crkva podignuta na temeljima antičkoga termalnog kompleksa koji je u 5. st. vjerojatno prenamijenjen u sakralno zdanje, a na to upućuje pronađeni starokršćanski mozaik. Inače je u 19. st. u središtu mjesta pronađen i dio oltarne pregrade.

Drži se da je na području Medulina, na sadašnjoj Puntići Kašteji, bila histarska gradina Mutila, a u antici je na poluotoku Vižuli izgrađen velik

atički kompleks. Medulin se spominje od 1150. pod različitim imenima (Metilinium, Medilinium, Medelinum...). I to je mjesto također bilo opustjelo, a naseljeno je dalmatinskim izbjeglicama u 16. i 17. st. Oko crkve Sv. Petra na Barbolanu u ogradnom su zidu pronađeni dijelovi portala, što upućuje na njezino izvorno predromaničko podrijetlo.

Mjesta južno od Pule također su bila naseljena u prapovijesti. U Premanuri, najjužnijem mjestu istarskog poluotoka, nema sakralnih ostataka, ali ima tragova lirskega i rimskog naselja, u Pomeru, također naseljenom u prapovijesti i antici, antičko je zdanje Sv. Ivan u Biskupiji nastavilo postojati kao starokršćansko od 5. st., a u srednjem vijeku kao benediktinski samostan. Pronađen je dio oltarne pregrade i nadvratnog luka iz 6. st. I grobljanska je crkva Sv. Flora u tom mjestu (pregrađena u 17. st.) ranoromanička jednobrodna građevina s istaknutom apsidom.

Stare crkve u Galižani

Općenito

Galižana (Gallesano) je mjesto sa 1349 stanovnika (popis iz 2001.) i nalazi se usred Puljštine, desetak kilometara sjeverno od Pule. Poznato je po specifičnom arhaičnom talijanskom jeziku izravno razvio iz vulgarnoga srednjovjekovnog latinskog jezika, a o nastanku te galižanske prastare župe postoje i dvije

Položaj najstarijih crkava u Galižani

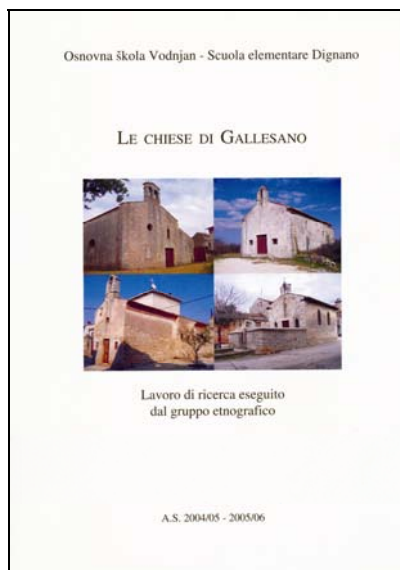
legende. Prema jednoj ime potječe od rimskoga vojnika i posjednika Galicianuma, a prema drugoj od izraza „cole sanum“ (zdravo brdo) jer su posjednici iz Pule ovdje često odsjedali u bijegu pred kužnim epidemijama.

U Galižani i okolici ima mnogo crkava iz najranijih kršćanskih vremena, ali su od mnogih ostali tek neznačajni ostatci ili samo pisani tragovi.

Upravo nas je boravak u Galižani na neki način uvjerio u pomalo neobičnu briga za sakralnu baštinu na istarskom području. Za to je bilo naznaka i prije, posebno u potpunom nestanku nekih crkava, čak i onih koje su istraživane prije pedesetak godina (Stari Gočan, Sv. Nikola u Banjolama...). To se najviše očituje u nedostatku odgovarajuće stručne literature za mnoge lokalitete, pri čemu je Galižana vrlo uočljiv primjer iako je nepunih desetak kilometara udaljena od Pule kao značajnoga znanstveno-stručnog središta. Naime o crkvama Galižane gotovo da ništa nije napisano, tek su u preglednim prikazima najstarijega crkvenoga graditeljstva pridodani neki tlocrti, uglavnom od već spominjanog Antona Gnirsa, a samo smo na jednome mjestu uočili i fotografiju postojeće crkve [5]. Galižanskih crkava nema u opsežnom prikazu crkava Istre i Kvarnera Andre Mohorovičića [6], a u iscrpnom radu Ante Šonje nalaze se samo neki Gnirsovi tlocrti, čak i bez ikakvih opisa [3].

U nastojanjima da pronademo bar neke od brojnih galižanskih crkava, čija smo imena uglavnom crpili iz leksikona, došli smo do Osnovne škole u Vodnjani i od ljubazne ravnateljice Giorgine Kutić dobili tri knjige o crkvama Galižane, Vodnjana i Peroja, što su ih pripremili učenici etnografske grupe Talijanskog odjela škole pod vodstvom profesora Corada Ghilarda. Zapravo su vrijedni učenici te škole izdali 2004. još jednu knjigu (*La chiese campes-*

tri di Dignano) koju nismo mogli dobiti. Naime te se knjige ne prodaju nego poklanjaju. Sve su rađene jedinstvenom metodologijom koja uključuje određivanje mjesta, mjerenje, orijentaciju, građevinske značajke i opis, a i ilustrirane su s mnogo slika pa pružaju temeljit prikaz crkava Vodnjanštine. Doduše sve su na talijanskom i obuhvaćaju sve crkve (dakle ne samo najstarije koje su predmet našeg zanimanja), a jedina je zamjerka što nemaju priložene tlocrte.

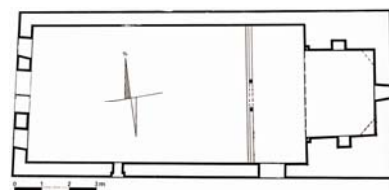

Knjiga o galižanskim crkvama u izdanju Osnovne škole iz Vodnjan

No to bi zaista bilo previše tražiti od učenika jedne osnovne škole i njihovih nastavnika, posebno što su u tome potpuno zakazali i mnogi stariji arheolozi [7]. Pokušali smo za dodatne informacije stupiti u vezu s vrijednim Coradom Ghiraldom, ali, nažalost, nismo uspjeli.

Najstarije crkve

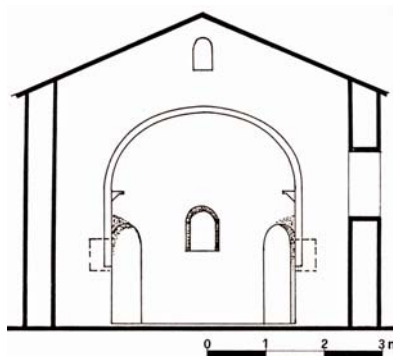
Najstarijim crkvama u Galižani nesumnjivo pripada crkva Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije koja se nalazi sjeverno od mjesta na nešto povišenom terenu nazvanom Sigari. Vjeruje se da potječe iz 6. ili 7. st., a to tvrde i vrijedni vodnjanski pučkoškolci [7] iako je Marušić [5] svrstava u grupu spomenika roma-

Tlocrt crkve Bezgrešnog začeća BDM (Madona dela Conceta) u Galižani

ničko-gotičke podgrupe, poput Sv. Marije od Sniga pokraj Kanfanara, dakle u 12. ili 13. st. Temeljito ju je opisao Gnirs koji tvrdi da je izgrađena na ostacima rimske uljare, a zasluge za njezinu obnovu i činjenicu da je i danas u uporabi ima habsburški nadvojvoda Ferdinand (ubijen u Sarajevu) koji je često i rado odsjedao na Brijunima i istraživao obližnje kopno. Uočio je vrijednost te crkve s čijeg se položaja dobro vide Brijuni i 1914. dao ju restaurirati.

Duga je 13,7 m, široka 6,2 m, a najveća joj je visina na pročelju 5,95 m. Ispred vrata su dvije kamene stube, a iznad vrata je nadvratnik s rezbarenim križem. S obje su strane vrata po dva pravokutna prozora, a ispod zvonika na preslicu manji je lučni zazidani prozor. Na južnom su zidu dva prozora, po jedan pravokutni i zaobljeni. Istočni ravni zid koji zatvara pravokutnu upisanu apsidu ima mali zaobljeni prozor s tranzenom, a sjeverni je bez otvora. Bočni su zidovi ojačani jakim kontraforima, dva na krajevima, a po jedan uz svetište. Crkva je ožbukana izvana i iznutra te ima drvenu krovnu konstrukciju s pokrovom od crijepa.

Presjek crkve Madona dela Conceta

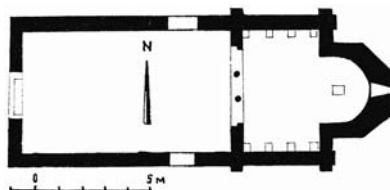
Crkva Madona dela Conceta u Galizani

Unutrašnjost je crkve popločena četvrtastim kamenim pločama, a dijelom i betonom. Pokraj ulaza je lijepa kamena krstionica, a u lučnom su dijelu iznad vrata uočljivi tragovi fresaka. Prezbiterij je odvojen kamenom oltarnom pregradom, a u apsidama su četiri niše – dvije u dnu i po jedna sa svake strane.

U crkvi je nekad bilo dragocjeno drveno raspelo iz 13. st. koje se sada čuva u sjedištu Porečko-pulske biskupije u Poreču. U literaturi je ta crkva poznatija prema talijanskom nazivu Madona dela Conceta, ali i kao Madona na Krasu [4], [7], [8].

Druga stara galižanska crkva potječe iz 7. st., a posvećena je Sv. Mauru, kršćanskom mučeniku i prvom porečkom biskupu. Ostaci se nalaze sjeverno od Galizane, približno kilometar sjeveroistočno od željezničke pruge, u predjelu Savolago (ili Saolago kako piše u [7]), zapravo jezeru nastalom iskapanjem kvarcnog pijeska. To je jednobrodna izdužena crkva (13 x 6,2 m) s tipičnom bizantskom „ravenskom apsidom“ (iznutra polukružna, izvana poligonalna) koja je s vanjske strane ojačana parom kontrafora. Usmjerenja je točno pre-

ma istoku, a uočljivi su i ostatci oltarne pregrade ispred relativno velikoga prostora svetišta.

Tlocrt crkve Sv. Maura u Galizani

Konzervirani ostatci crkve Sv. Maura u Galizani

Za razliku od doba kad su crkvu pohodili vodnjanski osnovnoškolci (2004. i 2005.), zatekli smo sve očišćeno od vegetacije i s konzerviranim zidovima. To je, sudeći prema skromnim financijskim sredstvima što ih je 2008. Ministarstvo kulture namijenilo za konstrukcijsku sanaciju, istražne radove i izradu dokumentacije, obavljeno prošle ili pretprošle godine. Ipak, za razliku od Gnirsova tlocrta sada se može uočiti da je crkva osim glavnoga imala još jedan ulaz sa sjevera izravno u svetište, da nije izvana imala kontrafore ni u unutrašnjosti lezene ili pilastre uz zidove svetišta. Ipak najveća je novost da je crkva imala mali narteks [1], [7].

Približno kilometar istočnije nalaze se i ostatci crkve Sv. Zena, odnosno Sv. Zenona, osmog po redu veronskog biskupa (umro 372.), podrijetlom iz Afrike, koji je slavan kao propovjednik i po svojim brojnim spisima. Crkva je iz 8. ili 9. st., a prema Branku Marušiću [1] bila je na području srednjovjekovnog naselja Padernum. Imala je tri istaknute apside, od kojih je srednja bila mnogo veća. Pronađeno je i vjerojatno sačuvano mnogo kamenih ostataka, čak i veći dijelovi oltarne pregrade

prema kojoj je i određeno vrijeme njezina nastanka. Kada su je s nastavnikom obišli vodnjanski pučkoškolci, u gustom vegetaciji su pronašli tek kamene ostatke (na prostoru 20 x 10 m). Na mjestu je pretpostavljene apside bila veća hrpa kamenja [1], [7].

Starije i poslije dograđivane crkve

Vjerojatno je jedna od najpoznatijih galižanskih sakralnih građevina crkva Sv. Justa (Justina), tršćanskog mučenika i zaštitnika. Nalazi se na rubu Galižane uz cestu koja prolazi kroz naselje i dugo je vremena, sve do gradnje Sv Roka (1634.) bila župna crkva. Vjerojatno je građena u 12. ili 13. st., a u više je navrata

Južno pročelje crkve Sv. Antuna Opatu u Galižani s ugrađenim spolijima

Pročelja crkve Sv. Justa u Galižani

znatno pregrađivana. U literaturi je zabilježena kao romanička crkva građena na starokršćanskom lokalitetu iako to istraživanjima nikada nije potvrđeno. U zidove je ugrađeno nekoliko ulomaka prozorskih tranzena sa starokršćanskim i predromaničkim značajkama, a u unutrašnjosti se čuvaju predromanička greda s natpisom i ploče otlarne

pregrade. Nedavno su na zidovima otkriveni i tragovi i ranogotičkih fresaka.

Crkva je trobrodna, ali nepravilna i asimetrična tlocrta, što je rezultat pregradnji u doba baroka. Osobito se ističe južni brod čija je visina manja od ostalih dijelova. Uokolo je bilo srednjovjekovno groblje i mnoge su nadgrobne ploče ugrađene u

zidove. Srednji brod ima pravokutnu apsidu s bačvastim svodom, a s istočne je strane uz apsidu dograđena i sakristija. Sjeverni je zid dug 15,6 m, južni 16,6 m, a širina je 12,7 m. Najviša je visina crkve na zapadnom pročelju 7,5 m [7], [8].

Crkva Sv. Antuna Opatu nalazi se u središtu Galižane, u predjelu zvanom Toro, a izgrađena je u 15. st. To je pravokutna jednobrodna crkva (8,4 x 4,8 m), s prostranim trijemom. Zanimljiva je po tome što su u njezine zidove ugrađeni brojni kamene fragmenti s motivima pletera, pa se pretpostavlja da je građena na mjestu mnogo starije crkve. Od ugrađenih je spolija najzanimljiviji arhitrav iznad ulaza s latinskim križem i natpisom [7].

Ostale crkve

Od ostalih je crkava u postojećoj literaturi [1] najbolje opisana jednobrodna kapela Sv. Lucije izgrađena na antičkom gospodarskom kompleksu čiji se tlocrt, što ga je, dakako, izradio Gnirs, posvuda objavljivao. Kada se 1910. istraživala bili su očuvani zidovi gotovo do 1,5 m, a pronađeni su u predjelu zvanom Val

Suduga između Pule i Galižane. Međutim, u često navodenoj knjizi [7] tvrdi se da za taj predio nitko ne zna niti ga može pronaći.

Prema tlocrtu središnji je dio crkve Sv. Lucije podsjećao na crkvu Sv. Maura i vjerovalo se da potječe iz 6. ili 7. st. Ipak je imala prostrani narteks, a bilo je i razlika u izgledu broda koji je bio i širi i kraći. Apsidalni je otvor bio sužen stupovima koji su pridržavali trijumfalni luk. Dva simetrična stupa u brodu i zidani oltar u apsidi, koja je iznutra bila polukružna, a izvana poligonalna, vjerojatno su bili izgrađeni poslije. U romaničkom su oltaru bili uzidani pronađeni dijelovi prvotne oltarne ploče.

Kapela se Sv. Lucije razlikovala od ostalih spomenika ravninskoga graditeljstva i po pastoforijama i po krstionici. U pastoforije su vodili posebni ulazi iz crkve, a dijakonikon je završavao polukružnom apsidadom i oltarom od ulomka antičkoga stupa i ploče s urezanim križem. S druge je strane bila udubina u kojoj je mogla biti i krstionica. Uz južni je zid bio pronađen i monolitni kameni sarkofag pokriven pločom s uklesanim latinskim križem [1], [7].

Sasvim je sigurno da je neumorni Anton Gnirs pronašao i istraživao crkvu Sv. Lucije, uostalom sačuvani su i pronađeni kameni fragmenti. No je li to uopće bilo u Galižani ili negdje drugdje nije poznato jer je zaista neobično da se u tom malom mjestu nitko ne sjeća spomenutoga lokaliteta. Također je neobično gdje su netragom nestali tragovi toga prostranoga crkvenog kompleksa.

Sve ostale crkve navodimo prema knjizi što ju je izdala Osnovna škola u Vodnjani iako se poneki lokaliteti i drugdje uzgredno spominju. Tako se jedan dio naselja naziva Sv. Ivan (u galižanskom dijalektu San Zoane) i tamo su pronađeni ostatci zidova (7 x 5,5 m), ali samo dijelovi sjevernoga i istočnog zida (do 1,1 m visine). Vjerojatno je da se radi o crkvi

Sv. Ivana građenoj u ranome srednjem vijeku.

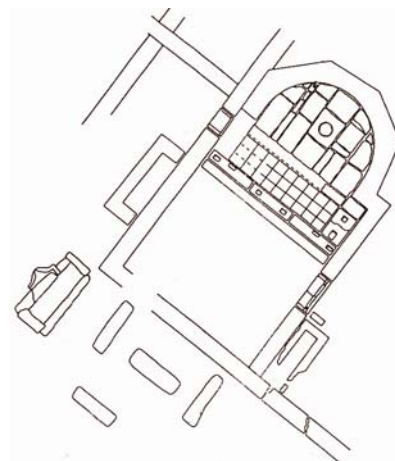
Zapadno od Galižane i glavne ceste između Pule i Vodnjana, s obje strane puta koji vodi prema Fažani nalaze se ostatci srednjovjekovnih crkvice – crkve zvane La capeletta (Kapelica) i Sv. Pelegrina. Tragovi su i jedne i druge crkve neznatni i teško uočljivi. Sličan je slučaj i sa crkvom Sv. Silvestra koja se nalazi istočno od naselja i pokraj istoimenoga brda, ali su u gustom vegetaciji tragovi (9,5 x 4,2 m) nešto uočljiviji. Naziru se i tragovi zapadnoga zida, a arheološka bi se istraživanja vjerojatno otkrila i karakteristike tlocrta. Pronađeni su i ostatci dviju crkava posvećenih Sv. Petru. Jedna je bila u središtu mjesta nedaleko od škole i sada je skrivena velikim novim zidom, a druga je južno od Galižane, u predjelu zvanom Vidrijan, lijevo od ceste koja vodi prema Velom vrhu u Puli. No od te crkve nema nikakvih tragova. Mladi su istraživači pronašli i dvije bezimene crkve koje nisu nigdje zabilježene. Jedna je također južno od Galižane i od nje nema nikakvih tragova, a mjesto je pokazao jedan od najstarijih stanovnika. Druga se bezimena crkva nalazi istočno od Galižane i na njezinu se mjestu naziru graditeljski ostatci [7].

Crkve pokraj Fažane

Crkva u predjelu Vela Boška u Valbandonu

Valbandon je prigradsko pulsko naselje na cesti prema Fažani i od Pule je udaljeno 4 km. Stanovnici su uglavnom zaposleni u Puli i Fažani, a odnedavno se razvija i turizam. Iz rimskog su doba pronađeni ostatci luksuznih rimskih vila, a u zaleđu se u ranom srednjem vijeku u blizini razvilo manje, sada napušteno seosko naselje nazvano Fioran koje je napušteno u 16. st. Cijelo je područje najprije bilo feudalno dobro ravninske crkve, a potom posjed pulskog

samostana Sv. Marije Formoze i Mletačke Republike.

Tlocrt nepoznate crkve u predjelu Vela Boška u Valbandonu

Zaštitno je istraživanje na lokaciji Vela Boška (guštik) pokrenuto zahvaljujući slučajnom pronalasku većeg odlomka pluteja koji je dugo smatran privatnim vlasništvom. Istraživanja su vođena 1987. i 1988. kada je otkrivena jednobrodna građevina (10 x 6,5 m) s više puta spomenutom „ravninskom apsidadom“, dakle izvana istaknutom poligonalnom, a iznutra polukružnom. Izgrađena je na ostacima rimske vile, tako da su staroj građevini pridodani apsida i južni zid s ulazom. Inače očito se radilo o grobljanskoj crkvi jer su uokolo, a najviše ispred zapadnog pročelja, pronađeni tragovi groblja. Zamijećen je i veći otklon crkve prema sjeveroistoku, zapravo joj je položaj sjeveroistok-jugozapad.

Oltarna je pregrada, za koju su pronađeni tragovi utora u podu, dijelila tu neveliku crkvu gotovo u dva jednaka dijela. Štoviše, ispod 0,5 m

Oltarna pregrada iz crkve u predjelu Vela Boška u Valbandonu

ruševinskoga sloja pronađeni su u opločenju apside dijelovi gotovo cijele oltarne pregrade jedne faze koju se većim dijelom uspjelo i rekonstruirati i čiji se nastanak procjenjuje u 8. st. Pronađeni su inače brojni ostaci kamenih ulomaka, različiti i stilski i materijalom. Primjerice, pronađeni su jedan antički i jedanaest predromaničkih ulomaka, ali i ostatak koji je upotpunio ploču (visoku 86 cm, široku 153 cm i debljine 10 cm) iz domaćega žućkastobijeloga fosilnog kamena s krupnijim zrnom. Bio je sastavljen od četiri ulomka s bočnim suženjima za uglavljivanje u pilastre. Osnovno polje sadrži prikaz grčkoga križa, a križ bočno pridržavaju paunovi rustične izvedbe koji zoblju grožđe. Taj plutej inače pomalo zbunjuje jer je stilski podvojen. Dok su na jednoj strani parcijalno uporabljeni starokršćanski simboli (paunovi, lozica, križevi) u kosom rezu na predromanički način, s druge su strane vidljivi detalji izvedeni punim, gotovo zaobljenim reljefom s bizantskim stilom. Stoga se taj neobičan plutej drži vrlo bitnim za proučavanje nastanka istarske pleterne plastike [8], [9].

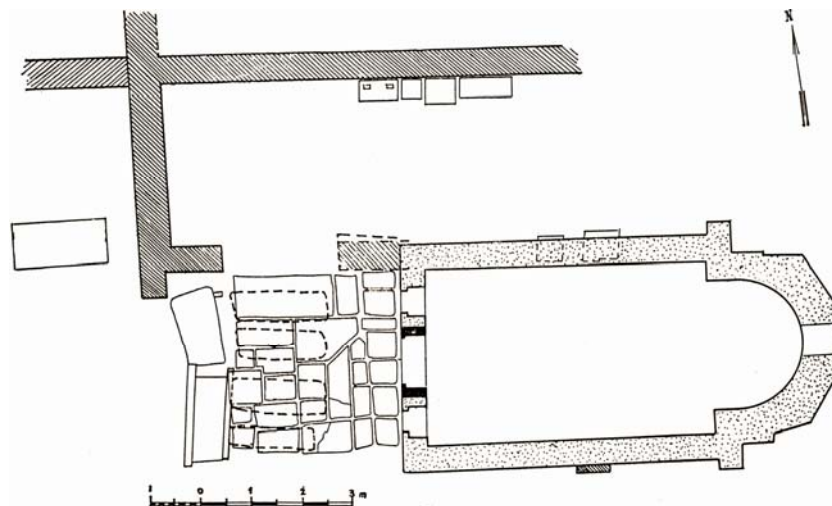
Ipak, slučajnog namjernika koji bi u Valbandonu htio razgledati tragove tog relativno novoga arheološkog nalazišta pomalo zbunjuje činjenica što ni jedan mještalin ne zna ništa o ostacima bilo kakve stare crkve.

Sv. Elizej pokraj Fažane

Sasvim je drugi slučaj s potpuno sačuvanom jednobrodnom crkvom Sv. Elizeja koja se nalazi sjeverno od Fažane na raskršću seoskih putova. Elizej je inače starozavjetni svetac, prorok i čudotvorac koji je djelovao između 850. i 800. pr. Kr. u Sjevernom kraljevstvu. Bio je učenik proroka Ilije, a i sam je imao učenike. U stručnu je literaturu ovu crkvu uveo često spominjani Anton Gnirs, a zbog poligonalnog tlocrta apside i spolija uzidanih u pročeljne zidove zaključeno je da je izgrađena

na izmaku antike, najvjerojatnije u 6. st. U okolici su vidljivi ostaci hrama nekog antičkog božanstva, a pronađeni su i tragovi antikne cisterne jer se i ovdje crkva, kao i u mnogim drugim slučajevima u Istri, nadozivala na rimsku vilu rustiku.

Vanjske su poligonalne stranice raznih veličina i kutova, a središnja stranica sa širokim polukružnim prozorom nije usporedna s istočnim zidom crkve. Tim određenim nesavršenostima odgovara i struktura zidova koji su građeni od nepravilno

Tlocrt crkve Sv. Elizeja i drugih okolnih nalaza u Fažani

Pročelje crkve Sv. Elizeja u Fažani

Crkva je pravilno orijentirana, a prema tlocrtu i vijencu ispod krova apside (s vapnenačkim pločama na uglovima) tipičan je primjer sličnih bizantskih crkava. Brod je jedva primjetno trapezoidan (5,65 x 3,55), a apside je (široka 2,6 m, duboka 1,8 m) s unutrašnje strane polukružna i ima ravne produžetke kojima na vanjskoj strani odgovaraju lezene.

složenih lomljenaca s okolnih antičkih ruševina.

S prednje su strane vrata (široka 90 cm), a vodoravna kamena greda iznad njih je zupčasto raščlanjena. S lijeve i desne strane su naknadno izgrađeni pravokutni prozori (50 x 40 cm) zatvoreni kamenim pločama s otvorom. Iznad vrata je adaptirani izduženi pravokutni prozor s izvori-

nom prozorskom rešetkom. U unutrašnjosti je žbuka nešto bolje očuvana i pod se sastoji od pravilnih 5 cm debelih ploča, a oltar ima srednjovjekovne oblike. Iznad trijumfalnog luka jedva se naziru tragovi fresaka.

Ispred crkve bio je pločnik od debelih ploča različite širine, a 1956. se njegovim skidanjem i sondiranjem terena otkriveni ostatci zidova i pločnika kasnoantičke vile, grobovi usječeni u živu stijenu i dio uzdužnog zida ranosrednjovjekovnoga i srednjovjekovnog groblja [10].

Stare crkve na Brijunima

Općenito o Brijunima i tragovi najstarije crkve

Brijuni su arhipelag od 14 otoka nadomak Pule i njihova je sudbina često bila isprepletena i povezana, pa su i Brijuni, poput Pule, sve do

što vjerojatno nije povezano s Pulom nego s vranama, odnosno ondašnjim rimskim „svetim kokošima“. U to su

Upravo se u uvali Dobrika, na površini većoj od hektara, nalazi najslojevitija i najveća brijunska arheološ-

Ostatci rimske vile u zaljevu Verige na Velikom Brijunu

Dio ostataka bizantskog kaštela u uvali Dobrika na Velikom Brijunu

današnjih dana doživljavali uzlete i padove. Uostalom antički geograf Strabon napisao je u 1. st. da su pulski otoci „plodni i lako pristupačni“ iako je možda mislio samo na otoke u Pulskom zaljevu. Međutim, latinski je naziv za današnje Brijune dugo bio *Insulae Pullariae* ili *Pullaria*,

vrijeme Veliki i Mali Brijun još bili spojeni. Krajem se antike prvi put počinje rabiti naziv *Brevona*, prema pličinama u uvali Dobrika (*Madona*) na zapadnoj strani Velikog Brijuna koja je u ono vrijeme bila glavna pomorska luka. To je i osnova današnjega imena koje se rabi od 15. st.

ka znamenitost – bizantski kastrum. Ti monumentalni ostatci ujedno svjedoče o višestoljetnoj naseljenosti, a tu je u 2. ili 1. st. pr. Kr. izgrađena i prva vila rustika na hrvatskom tlu. Ona je međutim vrlo brzo razorena (već u 1. st. pr. Kr.) u građanskom ratu između Cezara i Pompeja. Za cara Augusta djelomično je na istom mjestu podignuta nova vila sa središnjim dvorištem, stambenim dijelom i postrojenjem za proizvodnju maslinova ulja.

Tu se život odvijao sve do kraja 4. st. kada je nastalo zbijeno naselje, s prostorijama za preradu maslina i grožđa, ali i radionicama, kovačnicama, krušnim pećima i svim ostalim što je nužno za samostalno djelovanje jedne zajednice. Naselje se postupno širilo i za bizantske je vladavine postalo nezaobilazna i zaštićena postaja na glavnome pomorskom putu prema sjevernim talijanskim obalnim gradovima.

Dolaskom franačke vlasti krajem 8. st. počinje novo feudalno doba. Karolinške se vile raščlanjuju lezenama, a ulja se proizvodi uz morsk

obalu. Posljednji su tragovi života na Brijuna zabilježeni za mletačke uprave u 16. st., a život je nestao zbog raznovrsnih onodobnih epidemija, ali i malarije.

Ono što se događalo poslije, više je ili manje poznato. Krajem 19. i početkom 20. st. puste je Brijune sanirao i potpuno obnovio austrijski industrijalac Paul Kupelwieser i napravio od njih jedno od najmondenijih svjetskih ljetovališta. S talijanskom je vlašću nastupila stagnacija, a novi su uzlet Brijuni doživjeli za Josipa Broza Tita koji je na Brijune dovođio brojne svjetske državnike. Sada su Brijuni opet u svojevrsnoj stagnaciji, valjda prije novog uzleta.

Još se u starom vijeku u uvali Verige, koja se nalazi na suprotnoj istočnoj strani Velikog Brijuna, nešto južnije od sadašnje luke, još u 1. st. pr. Kr. počela graditi raskošna rimska ladanjska vila, koja je najveći sjaj doživjela u 1. st., a pojedini su se njezini dijelovi upotrebljavali do 6. st. To je bio golem i raskošan ljetnikovac, s građevinama ukrašenim mozaicima, freskama, štukaturama i skupocjenim mramorom, pa neki pretpostavljaju da su mu vlasnici bili najuži članovi carske obitelji. Sve su građevine bile povezane sustavom otvorenih i zatvorenih šetnica, a s morske je strane bila obala od velikih kamenih blokova koja je danas potopljena. Pristup se luci regulirao lancem (verige) i po tome je uvala dobila i ime.

Vjeruje se da su u kastrumu i u vili u zaljevu Verige nakon Milanskog edikta 313., a posebno za cara Teodozija I. nakon 391. kada je kršćanstvo postalo službena rimska religija, postojeći sadržaji preuređeni u kršćanska svetišta. Posebno je za to bilo pogodno područje terma vile u uvali Verige, gdje je bila dvorana s apsidom obložena mramorom. Takvih je sadržaja sasvim sigurno bilo i u bizantskom kastrumu, vjerojatno u stambenom dijelu pri ulazu u veliku vilu gdje je pronađena viseća svjetilj-

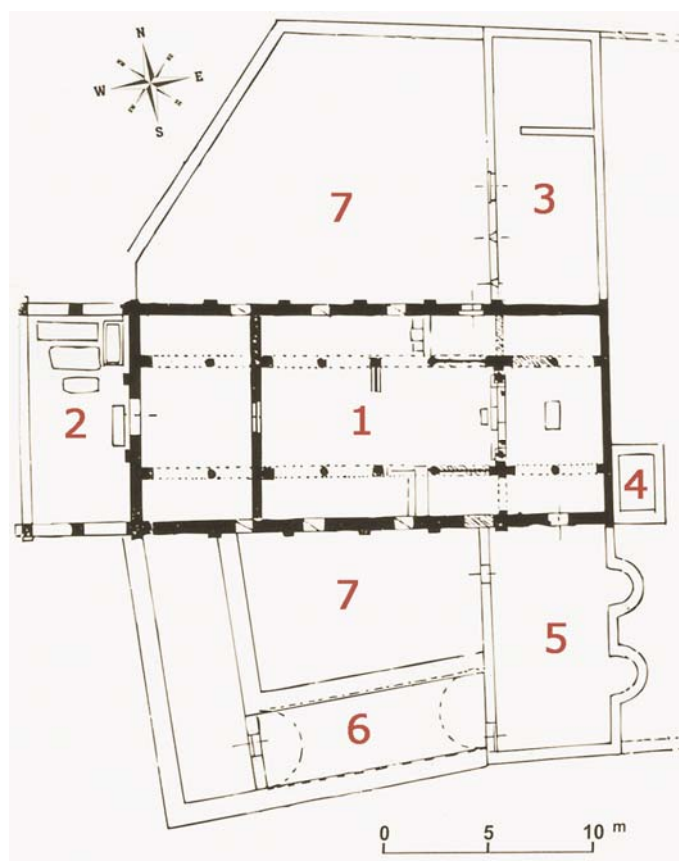
ka, redovit ukras starih kršćanskih oltara. Pronađeni su i sačuvani sarkofazi te brojni kameni fragmenti od koji su neki ponovno uporabljeni, a ostataka najstarijih kršćanskih fragmenata s oba lokaliteta još ima i u ruševnoj crkvi Sv. Marije. No valja ipak priznati da nema izravnih dokaza o mjestu gdje su bili takvi oratoriji odnosno kućne crkve (*domus ecclesiae*) [11].

Crkva Sv. Marije

Crkva Sv. Marije nalazi se u uvali pokraj bizantskog kastruma i u blizini morske obale. Orijentirana je u smjeru istok-zapad, a građena je kao glavna sakralna građevina naselja, ali ne u središtu gdje za nju vjerojatno i nije bilo mjesta. Najstarija je trobrodna crkva s pravokutnim završetkom oltarnog prostora građena krajem 5. st. Bila je to dvoranska crkva (23,74 x 18,8 m) čiji su bro-

dovi bili odijeljeni stupovima. Unutrašnja je širina iznosila 9,6 m i odgovarala najvećem rasponu stropnih greda. Da je crkva bila pokrivena zajedničkim dvostrešnim krovom vidi se prema rasporedu prozora na sjevernom i južnom zidu, ali i po sačuvanom trokutastom zabatu na pročelju. Svetište je bilo povišeno i odijeljeno kamenom tranzenom.

Bizantinci su u 6. st. za vladavine cara Justinijana I. Velikog (526.-565.) preuređenjima i dogradnjama crkvi dali obilježja bazilike, promijenjen je i povećan broj stupova, primjerice pridodani su pilastri na poziciji 6. stupa i dva bočna stupa koji su nosili trijumfalni luk. Ujedno je nadograđen središnji brod, dograđen je i narteks, a vanjski su zidovi ukrašeni leznama. Baziliku su sada tvorili pretprostor, dvoranski bazilikalni prostor odijeljen stupovima u tri broda različite visine. Kako su ostatci crkve

Tlocrt crkve Sv. Marije sa svim fazama izgradnje (1 – crkveni prostor, 2 – narteks, 3 – diaconikon, 4 – cisterna, 5 – sakristija, 6 – hospicij, 7 – dvorište)

sačuvani gotovo do krovišta, relativno je lako predočiti njezin mogući izgled.

Daljnje su promjene na ovoj crkvi izveli benediktinci tijekom 9. i 10. st. kada su bazilici dali opatijska obilježja. Desno je od bazilike dograđena sakristija s dvije polukružne apsida i hospicij u obliku slova L, koji zajedno sa sakristijom zatvara južno dvorište. Lijevo je dograđen dijakonikon ispred kojega je bilo prostrano gospodarsko dvorište.

Nakon epidemije kuge 1348. benediktinci su napustili opustošene Brijune, a crkva je doživjela postupno urušavanje. Posljednja je obnova vezana uz 1721. godinu i Markusa Samuelisa, upravitelja otoka koji je zbog propusta u Boki kotorskoj kažnjen i premješten na malarične Brijune. On je prezidavanjem i prenamjenom smanjio crkveni prostor i uklonio veći dio samostanskih sadržaja.

Valja reći da unatoč svim preuređenjima crkva Sv. Marije na Brijunima i danas djeluje vrlo raskošno i monumentalno. Prema obilježjima i kamenoj dekoraciji osnovni su elementi crkve povezani s bliskoistočnom i sjevernoafričkom izgradnjom. Takve su crkve inače vrlo rijetke i osim brijunske bazilike po jedna se takva građevina nalazi u Siriji i u Maroku [11].

Crkva Sv. Petra

Crkva Sv. Petra nalazi se nedaleko od Sv. Marije, na izdvojenoj poziciji brda Petrovac i vjerojatno je kao sakralna građevina izgrađena krajem 6. st. za bizantske uprave. Ispred nje su pronađeni ostatci polukružnog utvrđenja koje je skupa s crkvom tvorilo fortifikacijski sklop i promatračnicu. Postoje čak tvrdnje da su dvije bliske crkve građene za odvojenju liturgiju na latinskom odnosno grčkom jeziku.

Crkva Sv. Petra je jednobrodna pravokutna građevina (5,82 x 7,78 m) s

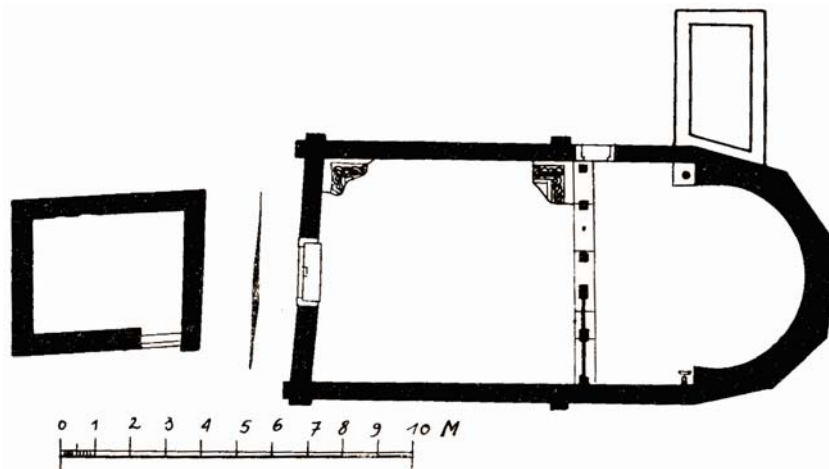
velikom potkovastom apsidom (dubine 2,9 m) koja je iznutra u skladu s bizantskim načinom gradnje polukružna, a izvana poligonalna. Vanjske se konture apsida izravno nastavljaju na završne bridove bočnih zidova, a unutrašnji je polukrug uži od prostora lađe radi ojačavanja zidova na mjestu trijumfalnog luka. Crkva je imala dva ulaza – glavni na pročelju i ulaz kojim se sa sjeverne strane izravno ulazilo u prezbiterij. Za dovratnike su uporabljene dekorirane kamene grade, a pod je bio ukrašen mozaikom i sačuvan je samo fragmentarno.

U crkvi se odmaknuto od trijumfalnog luka nalazila oltarna pregrada, a prostor je jednom stubom bio uzdignut od razine crkve. Pronađeni su dijelovi stupova i oltarne pregrade s grčkim križem u kružnom medaljonu. Nađen je i jedan stup s kapitelom koji je s prednje strane bio ukrašen valovitim ornamentom koji je karak-

sjeverne strane prislonjena i cisterna. Sjeverno od crkve možda je bilo i naselje, jer se uz ostatke tegula naziru ostatci brojnih zidova, pa bi cijelo područje valjalo temeljito istražiti [11].

Zaključak

Starih je crkava bilo mnogo u neposrednoj blizini Pule i na Puli bliskom Brijunskom otočju. Zanimljivo jest da se u ovom slučaju najčešće radi o crkvama s istaknutom izvana poligonalnom apsidom koje su u Istri ipak nešto slabije zastupljene, za razliku od crkava s upisanom apsidom, koje su prava, a možda i nedovoljno objašnjena, istarska specifičnost. To samo svjedoči koliko je Bizantu, koji je u ovom prostoru bio relativno kratko zastupljen, prometno i strateški bilo važno područje južne Istre pa ga je vojnički, a time i crkveno, toliko ojačao i branio.

Tlocrt crkve Sv. Petra na Brijunima s ostacima zvonika (lijevo) i cisterne (gore)

terističan za karolinško razdoblje. Zbog toga je Anton Gnirs, koji je i ovdje 1910. obavljao arheološka istraživanja, zaključio da je crkva doživjela unutrašnje preinake krajem 7. i početkom 8. st.

Ispred crkvenoga pročelja nalazi se pravokutna građevina (4,6 x 5,5 m) u kojoj su pronađeni dijelovi sarkofaga. To je mogla biti kula ispred crkve, ali i zvonik. Uz crkvu je sa

Ipak pri pregledu starih crkava koje okružuju pulsko gradsko područje pomalo zbunjuje jedna opća nebriga i površnost kada se radi o ostacima ili tragovima sakralnih građevina, čak i najpoznatijih. To je svakako uzrokovano činjenicom da je takvih arheoloških nalazišta zaista previše, ali to ne opravdava činjenicu da se za neke crkve koje su relativno dobro sačuvane ne nalaze ni najobičniji putokazi, iako se radi o turističkom

području gdje bi takva informacija mogla ponekog šetača ili namjernika dodatno zainteresirati. S iskustvom što smo ga stekli u drugim područjima ipak nam je gotovo neshvatljivo da se za neke crkve ne zna čak ni gdje su se točno nalazile. Uostalom rad vrijednih vodnjanskih pučkoškola i njihova nastavnika u istraživanju crkava u svojoj okolini posredno govori da bi se na to trebali ugledati oni čiji je to posao.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Marušić, B.: *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1967.
- [2] Jarak, M.: *Pregled glavnih smjernica u istraživanju antičkih literarnih izvora o panonskoj Crkvi*, Opuscula archaeologica (1991.), 15., str. 109-127
- [3] Šonje, A.: *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1981.
- [4] Marušić, B.: *Varia archaeologica secunda*, Histria Arhaeologica (1982.-1983.), 13.-14., str. 33-70
- [5] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, Histria Arhaeologica (1974.), 4-5., str. 1-191
- [6] Mohorovičić, A.: *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*, Ljetopis JAZU, Zagreb, 1957.
- [7] Ghirardo, C. (ured.): *La chiese di Gallesano – Lavoro di ricerca eseguito dal grupo etnografico*, Osnovna škola Vodnjan, Vodnjan, 2006.
- [8] Matejčić, I.: *Sveta Foška*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split-Pula, 2006.
- [9] Juroš Monfardin, F.: *Pitanje likovnog kontinuiteta u Istri na primjeru pluteja iz Valbandona*, zbornik radova sa znanstvenog skupa: Starohrvatska spomenička plastika - Radanje prvog hrvatskog pejzaža (6.-8. 10. 1992.), Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1996., str. 105-112
- [10] Marušić, B.: *Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovjekovnih grobova u južnoj Istri, Jadranski zbornik* (1958.), str. 331-350
- [11] Begović, V., Schrunck, I.: *Brijuni – prošlost, graditeljstvo. kulturna baština*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.